

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Вікторія Марко

ДУХОВНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
В КАТЕХИТИЧНИХ І КАТОЛИЦЬКИХ ШКОЛАХ

Монографія

ВИДАВНИЦТВО
Українського католицького університету
Львів 2015

УДК [37.017:17.022.1]:[37.018.53-053.5+373.3.018.56]:27

ББК Ч74.6:86.37

М268

Марко В. Ю.

Духовне виховання дітей молодшого шкільного віку в катехитичних і католицьких школах : Монографія / Вікторія Марко. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. – 272 с.

ISBN 978-966-2778-35-9

У пропонованій монографії розглянуто поняття духовного виховання, розкрито сутність катехитичних і католицьких шкіл, важливу роль педагога, батьків у духовному становленні дитини, а також особливості процесу духовного виховання дітей молодшого шкільного віку в таких школах.

Обґрунтовано й запропоновано шляхи підвищення ефективності духовного виховання дітей початкових класів у катехитичній та католицькій школах, зокрема засобами іноземної мови в контексті діалогу культур.

Книга містить педагогічні рекомендації з підвищення духовної вихованості молодших школярів у катехитичних і католицьких школах, додатки для практичного використання. Адресована науковцям, педагогам, катехитам, учителям релігії, християнської етики, іноземної мови, соціальним педагогам, семінаристам, богопосвяченим особам, священикам, учням, студентам, батькам і широкому загалу читачів.

Рецензенти:

о. Андрій Стадницький, Голова Катехитичної комісії Києво-Галицького Верховного Архиепископства УГКЦ

Ірина Курляк, доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної та соціальної педагогіки Українського католицького університету

Олена Невмержицька, доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

Юрій Щербяк, доктор педагогічних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету

© Український католицький університет, 2015

© В. Ю. Марко, 2015

ISBN 978-966-2778-35-9

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	9
1.1. Ретроспективний аналіз проблеми духовності як результату виховання особистості.....	9
1.2. Розвиток поняття «духовне виховання» у педагогічній науці	20
1.3. Аксиологічні засади формування духовності молодших школярів.....	37
Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В КАТЕХИТИЧНИХ ТА КАТОЛИЦЬКИХ ШКОЛАХ	53
2.1. Суть катехитичних і католицьких шкіл та їх роль у духовному вихованні молодших школярів.....	53
2.2. Атмосфера катехитичних та католицьких шкіл як чинник духовного виховання молодших школярів.....	76
2.3. Вимоги до особистості вчителя-виховника молодших класів катехитичної та католицької шкіл	90
Розділ 3. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В КАТЕХИТИЧНІЙ ШКОЛІ	112
3.1. Інтегративний аспект уроків катехизації та іноземної мови в контексті діалогу культур.....	112
3.2. Діагностичний інструментарій вивчення духовної вихованості молодших школярів катехитичних шкіл.....	121
3.3. Педагогічні рекомендації щодо підвищення духовної вихованості молодших школярів у катехитичній школі	131
Висновки	147
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	152
ДОДАТКИ	165
Додаток 1	167
Додаток 2	168
Додаток 3	175
Додаток 4	176

Зміст

Додаток 5	182
Додаток 6	186
Додаток 7	191
Додаток 8	199
Додаток 9	202
Додаток 10.....	204
Додаток 11. Промінчик любові. Завдання для дітей	
початкових класів катехитичних шкіл	206
Англійсько-український словничок.....	235
Українсько-англійський словничок	243
Молитви / Prayers.....	251
Віршики / Poems	255
Пісні / Songs	258
Ігри / Games	260
Розповіді / Stories	262

Вступ

Особлива прикмета сьогодення в Україні – духовна криза, яка, охопивши різні галузі суспільного буття, спричинила невизначеність ідеалів, ціннісних орієнтирів особистості й нестабільність ідентичності соціального суб'єкта. Водночас занепад духовних цінностей людини призвів до розвитку споживацтва. Ця сучасна загальносвітова тенденція «матеріалізації» суспільних відносин неминуче має бути замінена аксіологічним, духовним ставленням до світу, сутнісно притаманним українській ментальності. Отже, альтернативою стає формування особистості з високими духовними якостями. Про це, зокрема, ідеться в державних законодавчих актах, які відображають виховну стратегію розвитку духовності: у проєкті Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 р., у програмі «Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» тощо.

Проблема духовності завжди була актуальною, невичерпною та посідала важливе місце в різних галузях науково-гуманітарних знань. Видатні філософи присвятили їй чимало праць (В. Баранівський, М. Бердяєв, Л. Буєва, о. В. Зеньківський, С. Кримський та ін.). Різноманітні аспекти духовного виховання висвітлено в Декларації про християнське виховання, у документах Конгрегації католицької освіти, а також ґрунтовно проаналізовано у філософсько-теологічних працях о. Івана Боско, папи Івана Павла II, папи Бенедикта XVI, митр. Андрея Шептицького, блаж. Любомира Гузара та ін. Психологію формування та розвитку духовних якостей особистості репрезентовано в дослідженнях М. Боришевського, Н. Жигайло, о. В. Зеньківського, С. Кучковського, В. Москальця, М. Савчина та ін. Увагу багатьох учених-педагогів (Г. Ващенко, О. Виговська, О. Вишневський, Л. Геник, К. Журба, І. Огієнко, О. Плавуцька, Т. Ткачова, М. Швед, Ю. Щербяк та ін.) привертала проблема виховання духовності в системі освіти. У працях науковців духовність представлено як внутрішню енергетичну силу особистості, як здатність людини усвідомлювати своє місце в житті, розуміти необхідність постійного самовдосконалення, як вершину ієрархії загальнолюдських та національних цінностей. Духовність реалізується через учинок особистості, у якому людина постає відповідальним суб'єктом життєтворчості, а ознакою духовності є «почуття любові до всього живого» (Т. Ткачова).

Вступ

Нині як один із головних шляхів формування духовності особистості розглядають релігійну освіту, а право навчати і навчатися релігії є істотною складовою свободи совісті та додатковою «гарантією вільного і повного розвитку людської особистості» (Л. Коваленко). Школа у взаємодії із Церквою повинна охоплювати всі сфери формування особистості, передусім духовну, культурну й моральну. Духовне виховання як важлива складова формування нової людини найефективніше реалізується в католицьких і катехитичних школах. У документах про католицьку освіту зазначено, що в таких навчальних закладах панує атмосфера, наповнена євангельським духом свободи й любові, тут формується особистість, спроможна налагоджувати й утримувати доброзичливі стосунки з іншими. Духовність у цих школах виявляється в християнському ставленні до учнів, у прищепленні духовних цінностей через систему релігійної практики, через особистість учителя, присутність духовних осіб та ін.

Однак проблема глобалізації суспільних відносин зумовила потребу у формуванні особистості, здатної «брати участь у діалозі культур, зустрічатися з різними світоглядними та релігійними орієнтирами, типами мислення» (В. Біблер). Для досягнення цієї мети важливе значення має знання іноземних мов, завдяки якому християнська віра та культура відкрита іншим народам; водночас приходить розуміння та повага до їхніх традицій, способу життя, релігійного світогляду тощо. Саме так відбувається вдосконалення, збагачення та відкриття нових шляхів духовного зростання особистості.

Аналіз літературних джерел (М. Боришевський, о. В. Зеньківський, С. Кучковський, О. Музичук та ін.) також дає підстави стверджувати, що молодший шкільний вік є найбільш сензитивним для духовного виховання дітей, яке реалізується через приклад батьків, учителів, через релігійні практики та обряди. Сприятливість молодшого шкільного віку визначено дитячим суб'єктивізмом, щирістю, чуйністю і правдивістю поведінки оточення. Представники вікової психології вказують на особливість мислення дітей молодшого шкільного віку – на його інтуїтивний характер, що створює великі можливості для того, щоб залучати дитину до духовного життя.

Вивчення стану проблеми духовного виховання дітей молодшого шкільного віку в педагогічній теорії і практиці дало змогу виявити низку суперечностей:

1) *на соціально-педагогічному рівні* – між щораз більшими потребами суспільства у формуванні духовності молодого покоління і недостатньою

Вступ

змогою використовувати для цього виховний потенціал катехитичних і католицьких шкіл;

2) *на науково-теоретичному рівні* – між потребою створити науково-обґрунтовану модель духовного виховання учнів молодшого шкільного віку в катехитичних та католицьких школах і недостатньою теоретичною розробленістю функціональної структури й цілісних зв'язків між її окремими компонентами – принципами, педагогічними умовами, методами, засобами тощо;

3) *на науково-методичному рівні* – між реальними можливостями навчально-виховного процесу в катехитичних і католицьких школах щодо формування духовності молодших школярів та недостатнім змістовим наповненням і навчально-методичним інструментарієм досліджуваної проблеми.

Щоби підвищити рівень духовності своїх вихованців, педагоги у своїй навчально-виховній діяльності в катехитичних і католицьких школах повинні брати до уваги зазначені суперечності.

Розділ 1

Теоретичні аспекти духовного виховання молодших школярів

1.1. Ретроспективний аналіз проблеми духовності як результату виховання особистості

Проблема духовності завжди була актуальною, невичерпною й посідала важливе місце в науці. Видатні філософи минулого та сучасності присвятили цій темі чимало праць. Зокрема проблему духовності особистості в загальнофілософському аспекті аналізували такі філософи минулого, як: Л. Буєва, М. Каган, С. Кримський, О. Уледов. Чимало праць належать сучасним філософам: В. Баранівському, С. Пролєєву, Л. Сохань, О. Яценко. Чималий внесок у розробку проблеми зробили зарубіжні філософи: М. Бубер, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм, А. Швейцер, М. Шелер.

Психологічні аспекти духовності знайшли відображення в роботах *психологів*: Б. Ананьєва, Г. Бала, М. Боришевського, Л. Виготського, Н. Жигайло, О. Зеліченка, В. Зінченка, О. Леонтьєва, В. Москальця, С. Рубінштейна, М. Савчин, Н. Скотної та ін.

Питання природи духовності, духовних цінностей висвітлено у працях сучасних українських *педагогів*: І. Беха, О. Вишневського, М. Євтуха, Л. Нечепоренко, Т. Сущенко, А. Фасолі, В. Хайруліної, сестри Луїзи Цюпи, СНДМ. Деякі аспекти духовно-морального виховання особистості, місця духовно-морального компонента у структурі особистості вчителя та його виховного значення ставали предметом спеціальних педагогічних досліджень М. Богуславської, М. Євтуха, К. Журби, Л. Журенко, Т. Ільїна, І. Кучинської, З. Равкіна, сестри Луїзи Цюпи, СНДМ, Ю. Щербяка та ін.

Взаємозв'язок духовності із сучасною системою освіти опинився в центрі уваги сестри Христофори Буштин, СНДМ, О. Виговської, О. Вишневського, К. Журби, О. Киричука, О. Олексюк, Ю. Щербяка. Різним аспектам формування духовної культури, системи потреб молодших школярів присвячені дисертації сучасних авторів: Г. Авдіянц, І. Бужиної, Л. Генік, Ж. Петрочко, Н. Чернухи.

Розділ 1

Поняття духовності складне й багатогранне, науковці тлумачать його по-різному. Духовне життя здебільшого охоплює процеси виховання, освіти, науки, культури, літератури, мистецтва тощо. Його суть виявляється в реалізації духовних потреб та інтересів людини, у її поглядах, думках, у явищах, суспільних процесах, концепціях¹.

Як уже було вказано, духовність ставала предметом досліджень філософів, психологів, педагогів тощо, які аналізували її принаймні із двох позицій: *світської* та *релігійної*.

Відповідно до *світського* розумінням поняття «духовність» у філософській літературі розглядали як характеристику внутрішнього суб'єктивного світу людини, духовного світу особистості. Л. Буєва, С. Кримський, М. Каган, О. Уледов доводять, що духовність не може існувати й розвиватися за межами розуму, раціональності, культури мислення, пізнавальної діяльності, проте вчені не ототожнюють цих понять. Духовність є джерелом, яке потребує, щоб його відкрили та доклали зусиль для збереження та розвитку².

Для Миколи Бердяєва духовність – це специфічна людська якість, яка мотивує поведінку особистості, її потребу в пізнанні світу, пошуку смислу життя, самопізнанні. У змісті поняття духовності філософ визначає такі естетичні цінності, як прагнення людини до істини, правди, добра, краси³.

Характеризуючи феномен духовності, Надія Скотна виділяє його два основні розуміння. Перше властиве тільки вірянам і пов'язане із сакральним началом, зі світовим розумом, а друге тлумачить духовність як таку, яка не пов'язана з надприродними силами і може бути світською, навіть атеїстичною⁴.

Відтак у психологічній науці існує також світський підхід до трактування поняття «духовність». Скажімо, як вищий рівень самосвідомості людини розглядає духовність Людмила Собчик. Це передусім уміння вийти

¹ Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення майбутнього фахівця : монографія. – Львів, 2008. – С. 8–9.

² Буєва Л. П. Духовність і проблеми моральної культури // Питання філософії. – 1996. – № 2. – С. 3.

³ Бердяєв Н. А. Духовное состояние современного мира // Новый мир. – 1990. – № 1. – С. 34–38.

⁴ Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів, 2005. – С. 345–346.

Теоретичні аспекти духовного виховання молодших школярів

за межі вузько егоїстичного прагнення вижити, захиститися від негараздів, досягти успіху⁵.

Духовність – складне поняття, що використовували, зокрема, і в *релігії*, у релігійній та ідеалістично орієнтованій *філософії*, пов'язуючи з дією самостійної духовної субстанції, якій належать функції творення і визначення долі світу й людини⁶.

На необхідності особливих стосунків Бога й людини в духовному становленні особистості наголошує у своїх працях Олександр Зеліченко, зазначаючи, що «духовність – це життя з Богом, у Богові, любов до Бога і несення божественного світла любові людям, дарування їм творчого божественного світла»⁷.

Про духовну людину говорить у працях Віктор Франкл, визначаючи її як таку, чия духовна сутність виходить за межі тілесного, а духовність виявляється лише тоді, коли вона піднімається над собою і стає ставленням до себе самої⁸.

Вітчизняні та зарубіжні *психологи* також часто аналізують поняття «духовність», пов'язуючи його передусім із релігійністю особистості. Принагідно зазначмо, що у психології релігії поняття «релігійність» трактують як суб'єктний аспект релігії⁹. Під релігійністю розуміють віру в надприродне, що стає об'єктом поклоніння¹⁰, «сутнісну характеристику психологічного стану особистості, що відображає її релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття та релігійне світоставлення»¹¹. Американський психолог Гордон Олпорт розрізняє зовнішню та внутрішню релігійність. Зовнішня, як уважає автор, – це своєрідний духовний інструмент для досягнення почуття

⁵ Собчик Л. Н. Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений : практическое руководство. – СПб., 2003; Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – СПб., 2003; Собчик Л. Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМИА : практическое руководство. – СПб., 2001.

⁶ Буева Л. П. Духовність і проблеми моральної культури... – С. 3.

⁷ Зеліченко А. И. Психология духовности. – М., 1996. – С. 21.

⁸ Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.

⁹ Психологія. З викладом основ психології релігії / За ред. о. Юзефа Макселона. – Львів, 1998.

¹⁰ Элбакян Е. С. Религиоведение: словарь. – М., 2007.

¹¹ Войнівська О. О. Психологічні особливості особистісної релігійності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01. – Одеса, 2007. – С. 5.

Розділ 1

безпеки та соціальних позицій, а внутрішня – самоцінність релігійної віри, що пронизує все життя людини¹². Джерелом духовності, що не має негативного впливу на особу, називає поняття релігійності Ролло Мей¹³.

На винятковому значенні віри в духовному житті людини акцентує Мирослав Боришевський. Адаже в основі віри – моральні чесноти у формі заповідей, які для вірянина є регуляторами його духовного життя та поведінки. Однак у духовно зрілої людини віра повинна поєднуватися з потребою постійно самовдосконалюватися, долати в собі негативні якості¹⁴.

Два полюси духовності виділяє Мирослав Савчин: Божественний і людський. Для нього духовність є переходом від гріховного (нечестивого, тлінного) до святого (чистого, безперечного, непохитного)¹⁵. Учений стверджує, що методологічну основу вивчення духовності складає інтердисциплінарний підхід, що передбачає «співпрацю» різноманітних галузей науки про людину, зокрема систематичного богослов'я (літургіка, моральне богослов'я, догматичне богослов'я), філософії, психології, соціології, літератури та естетичних наук¹⁶.

Богоподібністю, спрямованістю усього життя, цілей і цінностей до Бога як до джерела істинної духовності вважає духовність Наталія Жигайло. Духовність, наголошує авторка, неможлива без Христа, церковних таїнств, без подвижницького життя, самовдосконалення, без боротьби із гріхом у власній душі, безкорисливої любові до інших людей; вона наближує людину до Бога, сприяє удосконаленню її духовного світу¹⁷. Науковець вважає, що людина як суб'єкт та об'єкт духовної культури у своїх інтересах, цінностях, учинках відображає рівень духовної культури суспільства, у якій розвиваються духовні потреби, формуються інтелектуальні, естетичні ін-

¹² Олпорт Г. Особистість в психології (уривки) // Лубський В. І., Предко О. І. Психологія релігії : підручник і хрестоматія. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 198–204.

¹³ Мэй Р. Искусство психологического консультирования : [пер. с англ. Т. К. Кругловой]. – М., 1999. – С. 18–34.

¹⁴ Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. – К., 2010. – С. 403–404.

¹⁵ Савчин М. В. Духовний потенціал людини : навчальне видання (монографія). – Вид. 2-ге. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 141.

¹⁶ Там само. – С. 135.

¹⁷ Жигайло Н. Психологія духовного становлення студентів вищих навчальних закладів : дис. ... док. псих. наук: 19.00.07. – К., 2010. – С. 19.

Теоретичні аспекти духовного виховання молодших школярів

тереси людини, відображається той рівень якостей особистості, який прийнято називати духовністю¹⁸.

Наша позиція щодо розуміння цього поняття співзвучна із трактуванням Н. Жигайло. Духовність – це піднесення людини до Бога, реалізація свого життя за задумом Творця. Вона досягається через наслідування вчення і прикладу життя істинного образу духовності – Ісуса Христа. Отже, ми розглядаємо духовність у контексті релігійного становлення особистості. Християнство визначає духовність як взаємні стосунки Бога і людини. По-заяк слово «духовність» походить від «дух», то у християнстві це завжди розумілось як дія Святого Духа у сфері людської діяльності. Із цього випливає, що духовність у християнстві – це надприродний вплив на людину, що носить у собі печать Божої волі, відповідає тому, що сказано у святих книгах.

Якщо розглядати духовність у *педагогічному* аспекті, то визначаємо її передусім як особливу характеристику особистості, що охоплює її духовні інтереси та потреби. Духовність виявляється в ціннісних орієнтирах та в моральних установках, у творчій діяльності, де її розглядають як внутрішню сферу самовизначення людини.

Для Григорія Сковороди духовна особа – це та, яка усвідомлює і розуміє свою істинну, духовну природу, своє призначення у світі. Саме до цього людину закликає християнська мораль¹⁹.

Аналіз праць Івана Огієнка (митр. Іларіона) свідчить, що вчений розглядав духовність у педагогічному аспекті як інтегративну властивість особистості, що виявляється у потребі жити, творити відповідно до християнських ідеалів істини, добра і краси, як показник рівня людських взаємин, морально-естетичної, національної і громадянської позицій, здатності співчувати і виявляти милосердя²⁰.

На думку Василя Сухомлинського, розвиток духовності відбувається через засвоєння моральних, інтелектуальних і естетичних потреб у процесі активної діяльності людини²¹.

¹⁸ Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення майбутнього фахівця : монографія. – Львів, 2008. – С. 7–8.

¹⁹ Сковорода Г. Пізнай в собі людину. – Львів, 1995.

²⁰ Митрополит Іларіон Огієнко. Українська церква : нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. – Т. 1–2. – К., 1993; Огієнко І. І. Українська культура : коротка історія культури, життя укр. народу. – К., 1918.

²¹ Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. – К., 1971.

Розділ 1

Ю. Селецький наголошує, що «розуміння людини як духовної істоти з невід'ємним правом на особисту гідність визначає місце людини в суспільстві»²².

Духовний стан особистості і суспільства загалом «є ніби маточним розчином, який породжує «кристали» всіх нижчих рівнів людського буття, визначає спрямованість і зміст всієї життєдіяльності людини»²³.

Відповідно до концепції Ольги Олексюк, духовність – це сутнісна якість людини, яка втілює своє активне прагнення знайти найвищий смисл існування, співвіднести своє життя з абсолютними цінностями і тим самим долучитися до духовного універсуму загальнолюдської культури²⁴.

Духовність – це втілення у світоглядних орієнтаціях людини очікувань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, бажань і визначає установку на відповідний життєвий вибір. Це те, як людина розуміє гуманістичний зміст мети своєї життєдіяльності²⁵.

Як зауважують Іван Зязюн та Галина Сагач, духовність – це спосіб розбудови особистості, це, образно кажучи, зустріч із самим собою – зі своєю душею, своїм внутрішнім «Я». Це вихід до ціннісних інстанцій формування, конструювання особистості та її менталітету, провідний чинник смислової гармонізації, поєднання образу світу з моральними законами²⁶.

На особливому значенні духовності наголошує також Омелян Вишневський, характеризуючи її як «певний стан людини і суспільства, який формується, виробляється важкою працею душі самої людини і самого суспільства, з участю їх власної волі і зусиль»²⁷.

Як внутрішню енергетичну силу особистості, стрижень життя, ієрархію загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси визначає поняття духовності Тетяна Ткачова. Для неї духов-

²² Селецький Ю. Основи суспільства. – Париж, 1966. – С. 49.

²³ Осипов А. И. О чем предупреждают две тысячи лет? // Русский дом. – 1999. – № 12. – С. 33.

²⁴ Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді. – К., 1996. – С. 12.

²⁵ Бех І. М. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка й психологія. – 1997. – № 1. – С. 123.

²⁶ Зязюн І., Сагач Г. Краса педагогічної дії. – К., 1997. – С. 128.

²⁷ Вишневський О. І. На шляху реформ. Актуальні питання сучасної української освіти та змісту виховання. Вибрані науково-публіцистичні праці. – Дрогобич, 2005. – С. 140.

Теоретичні аспекти духовного виховання молодших школярів

ність реалізується через учинок, у якому людина постає відповідальним суб'єктом життєтворчості. Духовність – це здатність людини усвідомлювати своє місце в житті, розуміти необхідність постійно самовдосконалюватися, саморозвиватися, потребу будувати свої стосунки зі світом на основі єдності Істини, Добра і Краси. Ознакою духовності є наявність у людині передусім почуття любові до іншої людини, до всього живого. Саме любов, яка дає початок доброти, жертвовності, милосердю, сердечності, пробуджує у свідомості відчуття краси, захопленості й милування навколишнім світом²⁸.

Водночас Семен Гончаренко пояснює, що людина духовна настільки, наскільки вона задумується над питаннями вічності і прагне знайти на них відповідь. Утрата духовності рівнозначна втраті людяності²⁹.

Продуктивним методом формування духовно-інтелектуальної особистості вважають метод діалогу, пошуку істини, смислу життя, який можливий завдяки поєднанню вищих цінностей світського й релігійного інформативного потоків. Таке поєднання може дати хороші результати. Акумулятором духовності є релігія, наука, мораль, мистецтво, педагогіка (Г. Сагач, І. Зязюн, І. Шкелебей).

Моральність визначаємо одним з основних складових духовності. Спробуємо насамперед розмежувати ці два поняття. На думку Тамари Тюріної, «моральність та духовність – це різні рівні розвитку людської істоти. Цілком слушно, що моральність передбачає орієнтацію людини насамперед на суспільно-історичні норми та цінності, на конкретні оцінки спільноти. Важливе завдання морального виховання – навчити жити людину серед людей, дотримуючись певних норм і правил, що прийняті у даному суспільстві, тобто адаптувати її до соціуму»³⁰. Водночас під духовністю авторка розуміє здатність людини бути вільною, незалежною, самостійною. Розуміючи відносність моральних критеріїв, що діють у суспільстві, високодуховна людина ухвалює рішення відповідно до вищого розуміння добра, блага, істини, орієнтуючись на своє Вище Духовне «Я», на усвідомлення призначення й сенсу свого життя³¹.

²⁸ Ткачова Т. М. Розвиток духовної культури особистості вчителя в системі методичної роботи закладів освіти міста : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Луганськ, 2004.

²⁹ Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К., 1997.

³⁰ Тюріна Т. Г. Шляхи духовного формування особистості. – Львів, 2005. – С. 28.

³¹ Там само. – С. 28–29.

Розділ 1

Ми схильні ототожнювати духовність особистості з її прагненням наблизитися до Бога, прийняти Його та керуватися Його заповідями у своєму житті. Тому нам найбільше імпонує визначення Омеляна Вишневського: «Духовність – це зумовлена світоглядом і вірою скерованість людини до Бога і до богоугодно трактованих ідеалів нижчих рівнів ієрархії цінностей, що стосуються естетичного, морального, національного, громадянського, родинного, особистісного тощо життя людини». Саме в духовності, на переконання автора, втілюється джерело мотивації моральної поведінки людини³².

Релігійно-духовний аспект людського буття є дуже важливим, позаяк людину трактують як інтегральну єдність біологічного, психічного, соціального та духовного начал³³.

На переконання Г. Погромської, духовність можна розглядати як у вузькому, так і в широкому значенні. Часто під духовністю розуміють посилену увагу до релігії. Однак такий погляд висвітлює тільки один аспект поняття. Натомість педагог представляє духовність у ширшому значенні. Вона виділяє різні типи відповідно до цінностей, які домінують у суспільстві: теоретизм (істина), етизм (доброта), естетизм (краса), релігійність. Вона також наголошує на релігійній духовності, яка має так багато форм та образів, скільки у світі існує релігій і вірувань, культур, історичних епох³⁴. Не тільки ставлення до Бога, світу, людини визначають характер релігійної духовності. Існує велика кількість чинників, критеріїв, оцінок – соціальних, культурних, історичних, які впливають на формування того чи іншого образу духовності. Християнська духовність закликає людину до досконалості, до наслідування досконалої Людини – Ісуса Христа, у якому втілені всі найвищі цінності. Отже, із перших років християнства духовність та етика були нерозривно зв'язані. Вони взаємопроникають, утілюються в основних християнських правдах (Божі Заповіді, Заповіді любові, Святі Таїнства тощо), які стали дороговказами на шляху духовного дозрівання людини.

³² Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посібник [для студентів вищих навчальних закладів]. – Дрогобич, 2003. – С. 193.

³³ Нагірняк А. Взаємозв'язок релігії та соціальної роботи: теоретичні засади, світовий досвід, реалії України // Місія соціального педагога в церкві і сучасному суспільстві : збірник соціально-педагогічних праць. – Львів, 2008. – С. 10–24.

³⁴ Погромська Г. І. Духовність: поняття і фактори формування // Бібліотека українських авторефератів (www.librar.org.ua).

Теоретичні аспекти духовного виховання молодших школярів

Г. Погромська доводить можливість ототожнювати релігію і духовність, зазначаючи, проте, що таке ототожнення прийнятне в поодиноких випадках, оскільки духовність є ширшим поняттям і має багато видів та форм вияву. Найбільш правильно, на її думку, - визнати релігію компонентом духовності. Кожна релігія має право на існування, але тільки за умови, що вона спрямована на добро людини.

Таку думку підтримує Ірина Шкелебей, яка відзначає, що відкидати загальнолюдські, моральні засади релігії було б несправедливо. Водночас неправильно ототожнювати духовність тільки з релігією, оскільки тоді ми відокремлюємо від духовного розвитку значну частину людської історії та культури³⁵. Педагог висловила переконання, що майбутнє нашої держави з багатою тисячолітньою християнською історією залежить від християнського виховання, від змісту цінностей, які закладають у серця молоді, від усвідомлення ідентичності зі своїм народом, його історією, традиціями, від мудрої книжки, рідного слова. Тому духовність – це «комплекс якостей людської психіки (душі), які виражають її релігійний, моральний, естетичний, інтелектуальний зміст, спрямований на утвердженні дійсно людського в людях»³⁶.

Теологічний підхід до розуміння духовності подає митр. Антоній Сурозький. Він зазначає, що духовність – це внутрішня цілісність особистості, наявність у неї своєрідного центру, стрижня, відповідно до якого структурується життя індивіда. Духовність передбачає визначеність життєвих цілей людини, усвідомлення того, задля чого вона живе³⁷.

Саме такий, теологічний, підхід до трактування поняття «духовність» нам імпонує. Визнання Творця як найвищої цінності, ідеалу, до якого маємо прагнути, підвищує ефективність духовного виховання, спонукає вихованця змінитися та стати кращим.

Духовність людини – багатоаспектне явище, і його осмислення потрібно робити передусім на методологічному рівні, тобто в межах тих наукових координат, що є відправними в поясненні її сутності, природи, зовнішніх і внутрішніх залежностей, можливостей розвитку тощо.

³⁵ Шкелебей І. І. Духовно-естетичне виховання особистості засобами образотворчого мистецтва // Теоретичні питання освіти та виховання : збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 12. – С. 132.

³⁶ Погромська Г. І. Духовність: поняття і фактори формування...

³⁷ Митрополит Антоний Сурожский. Достичь своей высоты // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3. – С. 5–19.

Розділ 1

У духовному розвитку виділяють такі важливі прояви, як гносеологічний, креативний, діяльнісний³⁸.

Зокрема гносеологічний прояв духовності акцентує на важливості навколишнього середовища, тому що саме з нього людина черпає все те, що накопичувалося століттями під впливом різноманітних процесів і може бути міцним фундаментом для духовного розвитку та становлення особистості. Обмежене пізнання навколишньої дійсності не може дати людині необхідного духовного досвіду, знецінює та руйнує її духовний світ. З огляду на це можна зробити висновок, що саме правильно організоване пізнання навколишньої дійсності може допомогти людині поглибити свою духовність. Це актуальне соціально-педагогічне завдання, що полягає у створенні відповідних умов для повноцінного сприйняття навколишнього середовища, його осмислення, узагальнення тощо. На жаль, у системі сучасної шкільної освіти потенційні можливості впливати на духовність людини висвітлюють недостатньо.

Креативний прояв духовності розкриває людину як творчу особистість, чия активність створює власний образ дійсності, що спирається на власні сили, знання, емоційний досвід. Це передусім її цінності, пріоритети, уподобання тощо. На шляху становлення духовності людини неабияке значення має саме її креативний образ духовності, а не споживання готових цінностей, норм поведінки, стилю взаємин тощо. Адже, відпрацьовуючи власний механізм духовної самоорганізації, людина тим самим зможе викрити хибні уявлення про соціальні цінності, розвинути правильні морально-етичні погляди, збагатити власну емоційно-почуттєву сферу. Образ дійсності, який повинен мати повноцінний зміст, відображати відповідну систему моральних цінностей, потрібно формувати у дітей та молоді. Вичерпну відповідь на питання, яким саме повинен бути цей образ, якими моральними рисами і якостями має володіти сучасна людина, дає християнська концепція людини. Вона ставить за взірць образ Ісуса Христа – образ досконалості, до якої має прагнути кожна людина.

Діяльнісний прояв духовності полягає в тому, щоб уже набуті духовні цінності особистості могли практично втілитися у щоденному житті людини: у побуті, праці, навчанні, творчості, спілкуванні. Духовність людини обов'язково має визначати діяльність людини, бути активною, реалізова-

³⁸ Бутенко В. Г. Формування духовної культури особистості як науково-педагогічна проблема // Бібліотека українських авторефератів (www.librar.org.ua).

ною в житті. Для духовної самореалізації дітей важливо створювати певні умови. Це стосується різних форм та видів діяльності (ігрова, пізнавальна, навчальна, творча тощо), долучаючись до яких, вони б навчалися активно реалізувати свою духовність та розвивати її.

Духовно зрілій особистості властива дієвість. Якщо ж її нема, то можна говорити лише про якийсь рівень обізнаності людини із системою духовних цінностей. Однак цього недостатньо. Певні етичні знання є також важливими, проте вони не суттєво впливають на поведінку та діяльність людини. Мирослав Боришевський зазначає, що в такому випадкові маємо таке саме співвідношення, як між етичними знаннями та моральними переконаннями³⁹, де останні у становленні духовної особистості набагато цінніші.

Завершальним етапом, що засвідчує духовний процес у житті людини, є її ставлення до навколишнього середовища, її небайдужість до того, що відбувається навкруги, її дієвість та результати цієї дієвості. У такому напрямі духовного розвитку відбувається переосмислення ціннісної сутності деяких речей, подій, явищ суспільного або особистого життя. Тому виникає гостра необхідність спонукати дітей та молодь до зміцнення своєї духовної активності.

Аналіз творчого доробку видатних науковців дає підстави зробити висновок, що духовність є багатогранним поняттям, яке можна трактувати у п'яти основних аспектах: у філософському (М. Бердяєв, Л. Буєва, В. Знаков, М. Каган, С. Кримський та ін.), психологічному (М. Боришевський, Н. Жигайло, о. Олександр Зеліченко, Г. Олпорт, М. Савчин, Н. Скотна, В. Франка та ін.), педагогічному (А. Бекирова, А. Вірковський, І. Огієнко, О. Олексюк, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, Ю. Щербяк та ін.), соціальному (Г. Ігнатенко, І. Огієнко, О. Осипов, Ю. Селецький, І. Шкелебей та ін.) і теологічному (папа Іван Павло II, митрополити Андрей Шептицький, Іларіон, Антоній Сурозький, священники О. Мень, П. Флоренський, М. Витівський та ін.).

Виявлено, що поняття духовності науковці тлумачать по-різному. Однак можемо із впевненістю констатувати, що духовність – це динамічний процес, що залежить від зовнішніх та внутрішніх впливів, які формують світоглядні системи, життєві цінності, ідеали, погляди, виховують духовну особистість. У цьому контексті наголосімо на таких кількох важливих моментах:

³⁹ Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин... – С. 399.